

доц. др **Владимир Вукашиновић**
Православни богословски факултет
Катедра за литургику
Београд

Још један осврт на теологију Петронија Трбојевића

*Иако су многи нападнали архимандрита Петронија пребацијући му да квари суштинску
нашеј црквеној учења ја не делим њо мишљење.*

Епископ Николај Велимировић

Сажетак: У раду се излаже и коментарише синодална расправа од 17/4. октобра 1930. године на тему учења архимандрита Петронија Трбојевића о употреби кашичице за причешћивање верних. У расправи су учествовали синодални оци др Венијамин Таушановић, Доситеј Васић, др Николај Велимировић, Јосиф Цвијовић и др Георгије Летић. Они су показали завидно разумевање развоја форми и облика литургијских гестова и радњи и њиховог стварног места у предањском животу Цркве. На крају рада изложен је историјат употребе литургијске кашичице као и теолошки и пастирски аргументи који говоре за и против њене употребе.*

Кључне речи: Литургијска кашичица, Петроније Трбојевић, Венијамин Таушановић, Доситеј Васић, Николај Велимировић, Јосиф Цвијовић, Георгије Летић, причешће.

Таман нам се учинило да се питањем шишатовачког архимандрита Петронија Трбојевића више нећемо бавити – када је једно откриће неуморног истраживача српских црквених архива проф. др Предрага Пузовића ову тему вратило на дневни ред. Трагајући у Архиву Светог архијерејског Синода СПЦ Проф. Пузовић пронашао је записник са синодалне седнице од 17/4. октобра 1930. године чију нам је копију љубазно уступио, на чему му се захваљујемо.¹ Расправа која је у њему забележена баца ново светло на неке аспекте Трбојевићеве теологије, као и савремену литургијску полемику код нас.

Пре но што завиримо у странице овог записника погледајмо на какве је коментаре наишло наше досадашње бављење Трбојевићевом теологијом. У тексту *Свету Литургију очувавши и служивши неизмјењену*² поменуто је да потписник ових редова:

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 „Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Реч је о АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

² Објављен у: *Светосавље данас: изазови и одговори*, приредио Владимир Димитријевић, Епархија банатска – Лио, 2008, 196–210.

... хвали несрећног шишатовачког архимандрита Петронија Трбојевића, који је прије рата предлагао црквене реформе (рецимо, да се сви причешћују из одвојених кашичица) и кога су *оштро кришиковали сви љубитељи ошачкој предања*.³

Потом се у напомени уз ово мишљење наводи да је „Такав приступ критиковао патријарх Павле у трећем тому своје студије ‘Да нам буду јаснија нека питања наше вере.’“⁴ Ову чињеницу, пре него што је овде запажена, ми смо сами навели и образложили неколико пута⁵ тако да она ништа ново не открива у „случају Трбојевић“ осим, можда то, да у опусу Патријарха Павла постоји и *стигуђа* названа *Да нам буду јаснија нека питања наше вере*. Колико је нама познато под овим насловом постоји *зборник* одговора блаженопочившег Патријарха на литургијске, канонске, етичке и богословске недоумице, објављен у више издања, док је *стигуђа* у којој је то мишљење Патријарха Павла објављено *Да ли треба брисати кашичицу после причешћа свакој верника?*, објављена у трећем тому зборника *Да нам буду јаснија нека питања наше вере III*, Београд 1998, 272–276.

Шта је, у ствари, о начину причешћивања лаика заиста речено у нашим радовима о Петронију Трбојевићу? Погледајмо редом. Прва студија у којој смо писали о оцу Петронију и његовом третману проблема начина причешћивања лаика – *Претеча литургијске обнове: др Пејроније Трбојевић архимандрит шишатовачки* објављена је два пута. Први пут у зборнику наших студија – *Литургија и култура – дванаест огледа*,⁶ а други пут у поновљеном и проширеном издању исте књиге *Литургија и култура – 16 огледа*⁷ под измењеним насловом *Литургијско бојословље Пејронија Трбојевића*. У њој се о поменутом проблему пише на следећи начин:

Највећу буру негодовања изазвало је проблематизовање начина поделе светог Причешћа⁸ које покреће Трбојевић у својим текстовима. Непосредни повод за тражење другачијег начина причешћивања верних била је пракса београдске полиције да током појава епидемија забрањује (организовано, заједничко) причешћивање школске деце.⁹ Сам Трбојевић се више пута обраћао надлежним црквеним властима¹⁰ предлажући алтернативне форме причешћивања али његови предлози нису наишли на одобравање. Противљење, данас, стандардном начину причешћивања и разлози које је за то наводио изазвали су жестоку полемику у богословској штампи.

³ *Свету Литургију очувавши и служивши неизмењену*, 201.

⁴ *Ibid.*, 209.

⁵ Видети о томе, на пример, нашу студију: *Литургијско бојословље Пејронија Трбојевића*, Литургија и култура – 16. огледа, Београд, 2007, 114.

⁶ Гутенбергова галаксија, Београд 2003, 41–59.

⁷ Хришћански културни центар, Београд 2007, 113–131.

⁸ О овом проблему је историјски утемељено и трезвено писао Каливас. Са једне стране он показује да су начини поделе причешћа историјски условљени и променљиви а са друге указује на важност употребе управо оваквог, конкретног, симбола – кашичице, указујући на идеје јединства и заједништва које она доноси са собом. (A. Calivas, *The Penthekte Synod and Liturgical Reform*, *The Greek Orthodox Theological Review*, Vol 40 No 1–2, 1995, 132–134.)

⁹ П. Трбојевић, *О Редформама црквеним I*, Сремска Митровица, 1931, 42.

¹⁰ Представка Светом Архијерејском Синоду од 6. јула 1921. године са преставком на Свети Архијерејски Синод Митрополије карловачке од 11./24/ септембра 1911. године (*Ibid.*, 45–50; Представка Светом Архијерејском Синоду Српске Цркве од 6. јула 1921. године. (*Ibid.*, 58–60).

Отац Петроније наводи три разлога који доводе до потребе да се постојећи начин причешћивања измени: *хиџијенски*¹¹ (због могућности заразе путем причешћа) *есџејски*¹² (који је у ствари разлог гађења) и *доџмајски*¹³ (пошто људска плувачка представља трећи елемент, поред вина и воде, који не сме да буде саставни део причешћа). По њему је решење којим би се превазишли сви ови побројани проблеми у увођењу праксе коришћења мноштва кашикица – за сваког причасника по једна – које би се потом дезинфиковале и поново употребљавале.¹⁴

На овакво схватање оца Петронија критички ће се осврнути тада млади теолог Ђоко Слијепчевић у свом приказу Трбојевићеве књиге. Он полази од темељне поставке да Цркву треба прво реформисати односно обновити *изнуџра* (односно повратити ревност свештенослужитеља јер управо у том губитку ревности почиња поглавни разлог за опадање црквеног живота по Слијепчевићу) а тек потом и то само у неким аспектима и споља¹⁵ Питање причешћивања он апсолутно посматра кроз призму *јачине односно количине вере*.¹⁶ Основни контрааргумент свих Трбојевићевих противника у полемици, када је први разлог у питању, био је *арџументи вере* – тај да је „свето причешће огањ који сажиге сву нечистоћу не само душе него и тела...“¹⁷ те да је самим тим и могућност заразе искључена Трбојевић ово одбацује као буквално и нетачно тумачење.¹⁸ И сам осећа да се овим питањем покреће и питање његове сопствене вере односно побожности¹⁹ и настоји да оправда своје захтеве.

На Слијепчевићеву критику осврћу се професор протојереј Александар Живановић, као и сам Трбојевић.²⁰ Живановић узима у заштиту Трбојевића и његову књигу и примећује да је њен основни проблем то што отац Петроније није на добар начин увео проблематику начина причешћивања јер је непотребно започео једну безизлазну полемику.²¹

Слијепчевић не остаје на једном јављању и пише одговор Трбојевићу²². У овом опширнијем тексту он наставља своју полемику, покушавајући да је продуби али без посебног успеха. Пренатегнут у тону, на моменте на граници ироније, јетак, мање више неупућен у питања о којим пише, скривен иза зида благочествих фраза млади Слијепчевић бива симпатичан само када аутентично и искрено критикује недостатке тадашњег свештенства. Свој осврт на Трбојевићеву књигу написа-

¹¹ Ibid., 47.

¹² Ibid., 48.

¹³ Ibid., 48.

¹⁴ Ibid., 49.

¹⁵ Ђ. Слијепчевић, *Архим. гр гр Пејроније Трбојевић: О реформама Црквеним I, Ср. Мишровица, 1931*, Светосавље, 1/ 1932, 44.

¹⁶ Ibid., 47.

¹⁷ Трбојевић, *Op. cit.*, 53.

¹⁸ Ibid., 55.

¹⁹ Ibid., 43–44.

²⁰ П. Трбојевић, *Одговор I, гр Трбојевића*, Светосавље, 2/1, 1932.

²¹ А. Живановић, *Архимандр. гр Пејроније Трбојевић: О реформама црквеним*, Светосавље, 2, I, 1932. 86.

²² Ђ. Слијепчевић, *Одговор I. арх. гр гр Пејронију Трбојевићу*, Светосавље, 3/1, 1932.

ће и Бранко Рапајић, студент теологије. Студенти су оштрили пера на Трбојевићу у *Светосављу* – органу удружења студената православног богословског факултета. Рапајић, несумљиво песнички надаренији од Слијепчевића (ово напомињемо јер се обојица узвијају у специфичне поетско егзистенцијалне екскурсе у својим освртима што је очигледно био манир епохе односно кругова који су они чинили), и са специфичним религијским патосом²³ пише интеллигентан али и непристојан осврт на другу Трбојевићеву књигу. У том тексту оцу Петронију поред низа личних замерки суштински ставља на савест три ствари – антропоцентрично свођење вере на меру човека, слепо следовање римокатолицизму и његовим решењима и повампирење заблуда просветитељства.²⁴ Сам ће Трбојевић одговорити на ово писаније²⁵ непотребно улазећи у оправдавања и личне излете. Овим је текстом полемика на срећу завршена јер је пошла ћорсокакком.²⁶

Ауторима примедбе на наше разумевање Трбојевићеве теологије није у моменту писања могао доћи до руке још један наш рад о шишатовачком архимандриту – *Литургијско бојословље Петронија Трбојевића*,²⁷ из једноставног разлога што је он написан и објављен након њиховог коментара. Да су га имали у рукама у њему би прочитали и ово:

Најпровокативнија богословска теза Петронија Трбојевића која је у време свог појављивања али и током многих потоњих година – све до данашњих дана, узнемиравала духове и изазивала различите интерпретације тичала се начина поделе светог причешћа које Трбојевић покреће у својим текстовима. По њему је најбоље решење увођење праксе коришћења мноштва кашикица – за сваког причасника по једна – које би се потом дезинфиковале и поново употребљавале.²⁸

На овакво схватање оца Петронија критички ће се осврнути, тада млади, теолог Ђоко Слијепчевић у приказу Трбојевићеве књиге.²⁹ Осврт на њу написао је и други студент теологије Бранко Рапајић. У свом тексту оцу Петронију, поред низа замерки које се односе на његову личност, суштински ставља на савест три ствари – антропоцентрично свођење вере на меру човека, слепо следовање римокатолицизму и његовим решењима и повампирење заблуда просветитељства.³⁰ Овај Трбојевићев предлог касније ће критиковати и Патријарх српски Павле.³¹

²³ „Одбацили свако прилагођавање... Презрети све уступке, компромисе, конвенције, златне средине...“ (Б. Рапајић), *О реформама црквеним, Архимандрит др др Петроније Трбојевић, насипојашељ М. Шишатовца, II књига*, Светосавље, 5/1, 1932, 244)

²⁴ Ibid., 242–244.

²⁵ П. Трбојевић, *О реформама црквеним*, Светосавље, 1/II, 1933, 39–40.

²⁶ Текст наводимо на основу другог издања. Идентичан је првом издању. В. Вукашиновић, *Литургијско бојословље петронија Трбојевића*, Литургија и култура 16 огледа, Хришћански културни центар, Београд 2007, 119–121.

²⁷ *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати*, прир. Б. Шијаковић, Београд, књига 3, 2008, 41–47.

²⁸ П. Трбојевић, *О реформама црквеним I*, 49.

²⁹ Ђ. Слијепчевић, Архим. др Петроније Трбојевић; Ђ. Слијепчевић, *Одговор I арх. др Петронију Трбојевићу*.

³⁰ Б. Рапајић, *op. cit.*, 242 – 244.

³¹ Патријарх Павле, Да ли треба брисати кашичицу после причешћа сваког верника?, *Да нам буду јаснија нека питања наше вере III*, Београд 1998, 272 – 276. Одломак преузет из: В. Вукашиновић, *op. cit.*, 45.

Као што се из извода оба наша рада, дата овде *in extenso*, да јасно видети потписник како оних тако и ових страница нигде не хвали *несрећној шишајовачкој архимандрити Петронији Трбојевића збој предложених црквених реформи причешћивања из одвојених кашичица*³² како му је приписано у наведеном тексту. Архимандрита, додуше, хвалимо због различитих других, хвале вредних, ствари о чему се може што-шта прочитати у нашим студијама. Истог аутора, такође, не осуђујемо због његовог предлога, нити мислимо да он произилази из недостатка вере, погрешне теологије или нечег сличног. То је, једноставно речено, резултат теолошких кретања његовога доба, покушај да се одговори на конкретне потребе црквеног живота – ни први ни последњи тога типа, о коме су своје мишљење поред Трбојевићевих опонената – *љубишћела* (ма шта то значило!) *ојачкој иредања*,³³ изнели и важнији теолошки умови прве половине двадесетог века. Том питању била је посвећена седница Синода о којој ћемо сада проговорити више речи.

Из синодалног записника на првом месту сазнајемо да је полемика о начину причешћивања вођена и пре но што смо ми то из литературе могли сазнати. Седница је одржана 1930. године а полемика о којој смо писали објављена тек у наредне 3–4 године.

Као учесници у, како смо видели, првом кругу полемике наводе се, поред оца Петронија, прота Милош Парента ректор богословије Св. Саве у Сремским Карловцима и отац Живан Маринковић суплент богословије, потоњи ректор Призренске богословије. Синод је своју расправу и започео на основу његове молбе којом је преко Синода замолио Свети архијерејски Сабор да „изрече своју одлуку по овом питању у погледу догматском као и у погледу хигијенском.“³⁴

Отварајући синодалну расправу епископ злетовско-струмички, каснији браничевски, др Венијамин Таушановић секретар Просветног одбора, правилно је приметио да овоме спору није место у јавности него да за то постоје примеренија тела у којима се сличне расправе могу водити. Ми мислимо да ова препорука важи и данас а не само у времену када је изговорена.

Тадашњи епископ нишки, а потом митрополит загребачки, Доситеј Васић, свештеноисповедник, на самом почетку свог излагања увиђа да Петроније Трбојевић: „својим предлогом о измени начина причешћивања *није хтео да њориче значај* саме тајне Св. причешћа.“³⁵ Да о његовом предлогу ипак треба размислити, овај Архијереј сматра из најмање два разлога. Оба су проистекла из његове пастирске праксе. Први је тај да су му приликом његове мисије у Чехословачкој тамошњи верници постављали питање: „... не би ли се причешће под оба вида, које је иначе свима било симпатично, могло можда изводити на други начин него што се изводи.“³⁶ Други је из његове пастирске праксе у Нишу. Каже: „У Нишу је ове године владала дифтерија. Сва римокатоличка деца су се за време те епидемије [х]остијом причестила а наша нису. Наше је дакле причешће заразно а њихово није. Тако се

³² *Свету Лишурцију очувавши и служивши неизмјењену, 201.*

³³ *Ibid.*

³⁴ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

³⁵ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

³⁶ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

тада говорило. Питање је да ли је боље да се из године у годину понављају забра-не причешћивања за време епидемије или да ми сами нађемо пута и начина да се томе једном стане на пут.³⁷

Епископ жички и охридски др Николај Велимировић исправно запажа да је Трбојевићев предлог: „израз једне струје која се појавила нарочито у већој мери овамо иза рата“³⁸ а не његово усамљено мишљење. Потом истиче да се *он не слаже са најважнијим архимандритским Пејронија* по којима он: „... квари суштину нашег црквеног учења“.³⁹

Свети Владика затим, наставивши своје излагање говори да тзв. *хигијенски разлој* (могућност заразе) он не прихвата: „... јер оно што лечи не може и отровати.“⁴⁰ Наводећи своје искуство из Енглеске, где је у евхаристији задржана једна чаша вели: „Енглези су ултрамодерни и хигијенски нарочито просветљени па се ипак причешћују сви из једне чаше“⁴¹ што он сматра неопходним и за нашу праксу.

Међутим, други, тзв. *естетски разлој* (гађење) ипак узима у обзир. Каже: „Овде ваља уочити само естетске разлоге. Једна чаша код причешћивања мора бити *а да ли мора бити и једна жлица то није сигурно*. То је праксом уведено. *Изменили ово не значи изменили и саму суштину светије причешће*.“⁴²

Владика Николај потом констатује да покрет против садашњег начина причешћивања већ малаксава и да нема разлога да му се сада посвећује посебна пажња као и то да и да поред свих приговора народ све интензивније и бројније приступа светом причешћу. Николај је препознавши токове наше црквене побожности правилно расудио да се не мења постојећи начин али *није осудио ириспу и мишљење* Петронија Трбојевића.

Од великог је значаја правилно расуђивање преосвећених учесника у овој дискусији по којима питање расподеле Светог Причешћа вернима не спада у *доктринарна* него у тзв. *дисциплинска* питања – она која се могу договором на основу теолошких претпоставки и пастирских потреба мењати. Епископ битолски Јосиф Цвијовић, потоњи митрополит скопски, каже да: „предлогом Просветног одбора није искључено да Архиепископи по својој увиђавности начин причешћивања ипак измењују.“⁴³ Епископ темишварски, након тога банатски, др Георгије Летић износи мишљење да се током епидемија ученици могу причешћивати честицама за болне „код којих ни у ком случају нема опасности заразе.“⁴⁴ Такође предлаже да се узме у разматрање и пракса, о којој је чуо на основу „пријава побожних“⁴⁵ да се након сваког причасника убриже причасна кашичица. Ово треба, по његовом мишљењу,

³⁷ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

³⁸ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

³⁹ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

⁴⁰ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

⁴¹ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

⁴² АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

⁴³ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

⁴⁴ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

⁴⁵ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

изнети „пред Просинод, који се има ускоро састати, да га, пошто није никаква догма, измени.“⁴⁶

У овом кратком осврту на предлог архимандрита Петронија Трбојевића и реакције које је он проузроковао, треба рећи и то да је њих изазвало, између осталог, и недовољно познавање разлога који су довели до употребе кашичице у литургији. Питање начина причешћивања лаика – што у ствари јесте прави назив за проблем евхаристијске кашичице – не треба олако и поједностављено разматрати. Потребно је знати разлоге који су довели до појаве кашичице као средства дељења светог причешћа лаицима, развоја и ширења ове праксе као и теологије која стоји у основи свега тога да би се о њему могло адекватно расправљати. Питање употребе кашичице данас се често представља као питање вере, и оно то једним својим делом може да буде, али се овај проблем не може свести искључиво и само на ту димензију из једноставног разлога што кашичица као средство причешћивања није уведена да би показала колика и каква је нечија вера него је ту реч о сасвим другим мотивима и разлозима.

Да би разумели историјат употребе кашичице за причешћивање морамо да посегнемо не само за византијским литургијским изворима него и за археолошким споменицима и сведочанствима, писаним изворима – теолошком, житијском и канонско-правном литературом и ликовним представама начина причешћивања како на иконама тако и на фрескама. Једно таквом истраживање, недавно обављено, донело нам је драгоцене резултате на овом, иначе не тако много обрађиваном, пољу.⁴⁷

Ово истраживање показало је да сваком од ових аспеката ваља приступати са одређеном дозом опрезности. Иако су археолошка прегнућа, на пример, открила богослужбене кашике у црквама Сирије из 6. века, украшене крстовима и вотивним записима, њихово постојање ипак не доклазује да су оне имале исту литургијску функцију као што то имају кашичице данас.⁴⁸ Кашичице су у прошлости имале различите богослужбене функције. Служиле су за разливање светог мира,⁴⁹ вађење страних тела из путира,⁵⁰ употребљавање причешћа,⁵¹ разливање вина евхаристије из централног у друге путире⁵² као и причешћивање клирика из великих путира из којих би, без каквог помагала, било тешко пити.⁵³

Колико је до сада познато, до опадање праксе причешћивања из руке почиње да долази на Западу од 7. а на Истоку и у Византији од 9. века. Иако се у византијским изворима причешћивање кашичицом помиње од друге половине 9. века први неусмњиви доказ да су њоме причешћивани лаици имамо од средине 11. века. По-

⁴⁶ АСбр 3/зап 25, 17/4. октобар 1930.

⁴⁷ Robert F. Taft, *Byzantine Communion Spoons: A Review of the Evidence*, *Dumbarton Oaks Papers*, 50, (1996), 209–238.

⁴⁸ *Ibid.*, 238. *Spoons*, The Oxford Dictionary of Byzantium vol 3, ed. A. Kazhdan at all, New York – Oxford, 1991, 1939.

⁴⁹ Taft, *Op. cit.*, 216.

⁵⁰ *Ibid.*, 218.

⁵¹ *Ibid.*, 232.

⁵² *Spoons*, *Op. cit.*, 1939.

⁵³ Taft, *Op. cit.*, 232. Познато је да постоје сведочанства по којима се кашичице за причешћивање на литургији користе за припаднике вишега клира, као што на пример знамо за палестинску праксу 7. века, а да се при томе уопште не помиње начин причешћивања лаика. *Ibid.*, 238.

ред тога што се од тада ова пракса убрзано шири она ипак не постаје свеопшта, јер су и даље постојали примери, које помиње и Васламон, да су неки епископи настављали са старом праксом причешћивања не прихвативши употребу кашичице.⁵⁴

На основу свега реченог можемо закључити да покретање проблематике начина причешћивања Петронија Трбојевића није било *ipso facto* лоше. Његови не претерано срећно одабрани аргументи *contra* употребе евхаристијске кашикице одвели су дискусију, додуше, у погрешном правцу али то не значи да њу не треба покретати.

Трезвено пастирско и богословско сагледавање ове проблематике – управо онакво какво су имали синодални оци које смо наводили – полази од чињенице да употреба кашичице није, доктринарне него практично-дисциплинарне природе. То потврђује њено релативно касно увођење у литургијску праксу и прилично споро прерастање у општеприхваћено средство дистрибуције причешћа. Ова пракса, очигледно проистекла, поновимо, из практичних а не доктринарних разлога, самим тим подложна евентуалним променама, с друге стране, мора се посматрати у једном сложенијем и дубљем контексту од пуког историјско-археолошког истраживања феномена. То су, поменути синдолаци, такође чинили. Није довољно само констатовати да се нека литургијска пракса *може* променити – неопходно је проценити да ли њу *треба* мењати и које су евентуалне *последнице* таквог поступка. Неопходно је расудити да ли је то, подједнако из пастирског као и из богословског угла пожељно и потребно. Употреба литургијске кашикице данас је, без сваке сумње, *differentia specifica* евхаристијске побожности православних хришћана и саставни део предањске праксе Цркве другог миленијума. Употребљавање једног, заједничког, оруђа за свештени обед божанске Трпезе представља снажан симбол припадања једној породици, Цркви, блискости која постоји само међу најрођенијима. Све то, и много тога другог, ваља имати у виду када се о овом питању расправља.

Abstract: This paper presents and comments the synodal debate (discussion) from 17/4 october 1930 on the theme of the doctrine of bishop Petronije Trbojevic regarding the use of the spoon for Eucharist. The parties concerned in this discussion were the synodal fathers Ph. D. Venijamin Tausanovic, Dositej Vasic, Ph. D. Nikolai Velimirovic, Josif Cvijovic and Ph. d. Georgije Letic. They have demonstrated an enviable understanding of the development of different liturgical gestures and actions, as for their truthful significance in the traditional doctrine of the Church. This paper also contains history of the liturgical use of spoons as well as theological and pastoral arguments that speak for and against its use.

Key words: Liturgical spoon, Petronije Trbojevic, Venijamin Tausanovic, Dositej Vasic, Nikolaj Velimirovic, Josif Cvijovic, Georgije Letic, Eucharist.

⁵⁴ Ibid., 238.